

Тема 2. Порівняльний аналіз політичних систем

2.1. Політична система як галузь політології

2.2 Критерій порівняльного аналізу політичної системи

2.3 Основні критерії класифікації політичних систем

2.1 Політична система як галузь політології

Здатність суспільства реагувати на потреби індивідів, які постійно зростають, пристосовуватись до зміни умов свого існування забезпечується політичною системою. Завдяки діяльності політичних інститутів та структур, а також, виконанню індивідами своїх політичних функцій, політична система цілеспрямовано впливає на різноманітні сфери суспільного життя. Фундаментом впливу політичної системи на соціальні відносини є можливість шляхом управління розділяти ресурси в середині суспільства, створювати певні стандарти та норми поведінки для населення.

Категорія «політична система» відображає політичну діяльність, підкреслює системний характер політичного життя, оскільки різноманітні елементи системи вступаючи у взаємовідносини роблять її динамічною, готовою до постійних змін і в той же час роблять її єдиним, цілісним суспільним організмом. У політології існують різні погляди, як на тлумачення поняття «політична система», так і на сутність цього феномена. Так, наприклад, прихильники соціологічної теорії обміну вважають політичну систему інститутом, який підтримує стабільність загальних правил щодо відносин обміну. Згідно з конфліктологічною концепцією, політична система є інструментом легалізації та продуктивного розв'язання соціальних конфліктів. Крім того, ряд вчених визначають політичну систему як комплекс взаємодій елементів, завдяки яким досягається владний розподіл цінностей (Д. Істон), як сукупність взаємодіючих ролей (Г. Алмонд), як деякий підсумок процесу політики (К. фон Бойме), як система державних, громадських організацій і трудових колективів, які приймають участь у реалізації влади та управлінні суспільством (М. Марченко), як система, що складається з ідей і політичних цінностей, організацій, інститутів, норм, відносин, традицій (Р. Манд, Б. Топорнін, А. Лопатка).

Таке розмаїття думок природне, оскільки, з одного боку, відображає закономірний процес постійного накопичення і розвитку наукових даних про політичні системи, підкреслює її складний і суперечливий характер, а з іншого - виділяє різні суб'єктивні методологічні й ідеологічні позиції авторів.

Узагальнюючи всю сутність уявлень про політичну систему, можливо визначити політичну систему як сукупність взаємозв'язаних і взаємозалежних

політичних інституцій та організацій, за допомогою яких здійснюється завоювання, утвердження і функціонування політичної влади в суспільстві відповідно до досягнутого рівня його політичної культури. Політична система суспільства характеризується властивими їй ознаками і особливостями, які відрізняють її від економічної, соціальної, правової та інших систем. До характерних ознак і особливостей політичної системи, які пояснюють її суть, належать такі:

- * забезпечення формування та здійснення політичної, державної влади;
- * підтримка органічного зв'язку насамперед із соціальною, економічною та культурною системами;
- * притаманна найбільша інституціоналізація;
- * здійснення більш глибокого впливу порівняно з іншими системами (економічною, моральною, ідеологічною тощо) на все суспільство;
- * є наймобільнішою системою [9, С. 59.].

У сучасному науковому осмисленні політичної системи можна виділити два підходи. У першому з них політична система вивчається як теоретичний, ідеальний компонент, який дає змогу виявляти і описувати системні властивості різних політичних явищ. Політична система розглядається не як відтворення політичної її дійсності, а як засіб (інструмент) системного аналізу політики. За такого визначення поняття «політична система» може застосовуватися для аналізу будь якого відносно цілісного і самостійного політичного утворення: держави, партії, профспілки, громадсько-політичні рухи тощо, кожне з яких можна розглядати як специфічну політичну систему.

У другому - поняття «політична система» визначає реальний складний механізм формування і функціонування владних відносин у суспільстві. Цей механізм включає: політичну діяльність і політичні відносини між різними політичними суб'єктами (групи та індивіди); політичну організацію, до якої входять держави, партії, політичні асоціації, політичні та правові норми, політична свідомість і політична культура тощо.

Опираючись на зазначені підходи, під час порівняльного аналізу політичних систем варто враховувати цілу низку критеріїв, які характеризують їх взаємозв'язки:

- * інвайроментальний критерій - через нього визначається взаємозв'язок середовища і системи;
- * інституціональний критерій - допомагає встановити організаційні властивості елементів системи - держава, партії, громадські організації, масові об'єднання, які беруть участь у політичному житті;

- * регулятивний критерій - до нього належать правові й політичні норми як нормативні основи діяльності інститутів системи;
- * комунікативний критерій - характеризує внутрішні системні властивості, зв'язки та відносини;
- * функціональний критерій - визначає політичний режим і процес, що утворюються в результаті діяльності з елементів системи;
- * культуротворчий або ідеологічний критерій - у ньому окреслена політична культура і свідомість;
- * рольовий - визначає призначення політичної системи як цілого у суспільному житті окремої країни і на міжнародній арені, а також роль окремих елементів політичної системи [10, С. 445-463].

Українські вчені С. Гелей та С. Рутар виділили такі особливості політичної системи, які відрізняють її від інших систем:

- * володіє монополією на владу в масштабах усього суспільства;
- * визначає стратегію суспільного розвитку загалом та економічну, соціальну, культурну і зовнішню політику зокрема;
- * репрезентує інтереси панівних соціальних груп або всього суспільства на рівні політичної влади;
- * забезпечує політичне та адміністративно-державне управління суспільними процесами;
- * сприяє стабілізації або приводить до дестабілізації суспільного життя;
- * формує правову систему, функціонує в її рамках або виходить за межі правового поля [5, С. 232-265].

2.2 Критерій порівняльного аналізу політичної системи

Політична система - це один із структурних елементів суспільної системи загалом, яка перебуває у взаємозв'язку з іншими підсистемами суспільства: економічною, культурною, соціальною, ідеологічною, релігійною тощо. Для порівняльного аналізу важливо встановити взаємозв'язки політичної системи із усіма підсистемами через системні критерії, до яких належать:

1. Внутрішня організація цілісності системи, яка забезпечується взаємозв'язком її елементів.
2. Чітка та стійка впорядкованість елементів.
3. Існування певної закономірності зв'язків між елементами.

Окремою системою критеріїв порівняльного вивчення політичної системи можуть бути структурні рівні, а саме:

- 1) організаційно-інституційний рівень, який відображає сукупність політичних об'єднань і структур (державних органів, регіональних структур влади та місцевого самоврядування, виборчої та партійної систем, політичних партій, громадсько-політичних організацій та рухів) та характеризує їх діяльність в політичній системі;
- 2) особистісно-організаційний рівень характеризує взаємозв'язок політики та індивіда;
- 3) нормативно-регулятивний рівень - це сукупність правових норм, звичаїв та традицій;
- 4) організаційно-процесуальний рівень - це політичні відносини між державою та іншими політичними органами щодо здійснення політичної влади; це політичні відносини між недержавними об'єктами; це політична діяльність окремих індивідів;
- 5) інтелектуально-психологічний рівень охоплює політичну свідомість громадян, ідеологічні характеристики політичної системи;
- 6) інформаційний рівень характеризує «четверту владу» - засоби масової інформації, відображає рівень відкритості та демократичності політичної системи [18].

2.3 Основні критерії класифікації політичних систем

В основі будь якої типології політичної системи лежить ціла низка критеріїв та підходів, які обумовлюють розуміння сутності політичного процесу.

Сучасний етап розбудови типології політичних систем пов'язаний з біхевіористською революцією в політичній науці 1950 – 1960 років у США. Біхевіористський (поведінковий) підхід швидко еволюціонував як вияв незадоволеності досягненнями традиційної політичної науки і, насамперед, формально-інституціональними підходами, що в ній застосовувалися. Значний внесок у вироблення нових методологій порівняльних політичних досліджень вніс Комітет з порівняльної політології при Американській раді з досліджень у сфері суспільних наук, створений 1954 року під керівництвом Г. Алмонда.

Одну з найвідоміших нині типологій в руслі нової методології запропонував Е. Шилз наприкінці 1950-х років. Революційне значення цієї класифікації полягало в тому, що між двома крайніми полюсами традиційних класифікацій – демократією і тоталітаризмом – Е. Шилз спробував визначати проміжні форми, характерні для політичних систем країн третього світу. До них він відніс „опікувану демократію”, яка характеризується гіпертрофією виконавчої влади, та „модернізовану олігархію”, котрій властиве домінуюче становище військових чи цивільних бюрократичних угруповань. Враховуючи ще випадок класичної „традиційної олігархії”, одержуємо п'ять основних політичних форм:

- політична демократія – це система з відносно автономними представницькими інститутами, виконавчою владою, значно диференційованими, автономними та плюралістичними групами інтересів;
- опікувана демократія, де демократичні інститути формально існують, але влада ще концентрується в руках бюрократичної держави;
- модернізовувана олігархія – демократичних інститутів не існує, влада належить військовим і цивільним бюрократичним клікам; головною метою лишається модернізація економіки;
- тоталітарні олігархії – це системи з високим ступенем концентрації влади в руках правлячої еліти, автономних груп інтересів не існує, практикуються тотальні форми соціальної мобілізації;
- традиційні олігархії – це династичні або сімейні режими, що негативно ставляться до будь-яких змін і прагнуть зберегти існуючий порядок речей.

Кілька широко відомих типологій політичних систем належать Г. Алмонду. Розробивши концепцію політичної системи, він одержав можливість проводити порівняльний аналіз різного типу політичних організмів за певним параметром. Таким параметром була реалізація структурами політичних функцій, універсальних і необхідних для всіх суспільств, яка дозволяє порівнювати їх функціонування на прикладі різних суспільств – розвинених і нерозвинених, модерних і примітивних, західних і східних. „Замість поняття „держави”, обмеженого правовими й інституціональними значеннями, ми воліємо говорити „політична система”, – відзначає Г. Алмонд. – Замість „повноважень”, які знову ж таки мають переважно правову конотацію, ми починаємо віддавати перевагу слову „функція”, замість „установ” говоримо про „ролі”, замість „інститутів”, що знову відсилають нас до формальних норм, про „структури”, а замість „громадської думки” і „громадянського виховання”, дуже формально-раціональних за змістом, воліємо говорити про „політичну культуру” і „політичну соціалізацію”.

Перша типологія була запропонована Г. Алмондом 1956 року у статті „Порівняльний аналіз політичних систем”. За зауваженням А. Лейпхарта, вона є найзначнішою з усіх існуючих класифікацій подібного роду. У підґрунтя класифікації Г. Алмонд поклав критерії політичної культури і рольової структури (характеру взаємодії різних політичних інститутів). За цими критеріями політичні системи поділяються на чотири основні групи:

- англо-американська характеризується однорідною світською політичною культурою і високоспеціалізованою рольовою структурою. В ній наявні автономні політичні партії, групи інтересів і засоби масової комунікації;
- європейська континентальна асоціюється з так званими багатоскладними суспільствами, яким притаманна гетерогенна (подрібнена) політична культура, обумовлена існуванням автономних конфліктних політичних субкультур;

- доіндустріальна або частково індустріальна характерна для країн, що розвиваються. Вона відзначається недемократичністю, нестабільністю, наявністю безлічі етнічних, расових, мовних, релігійних тощо розколів, що породжують гострі соціальні конфлікти;
- тоталітарна характеризується однорідною політичною культурою та високим рівнем суспільної інтеграції, що досягається насильством і придушенням опозиції.

Широку популярність одержала двомірна типологія політичних систем Р. Даля, яку він поклав у підґрунтя свого емпіричного дослідження поліархій. Ідеальні типи політичних систем Р. Даль вибудовує за допомогою двох основних критеріїв. Першим є рівень лібералізації політичної системи. Він визначається ступенем публічної змагальності (public contestation), яка включає ступінь допустимості опозиції, чесність політичної конкуренції, відкритість політичних інститутів, а також гарантії, що дозволяють членам політичної системи претендувати на управління суспільством. Другим критерієм виступає рівень політичної участі, так званої включеності (inclusiveness). Вона визначається пропорцією населення, що має право брати участь у системі публічного суперництва за владу. Інакше кажучи, перший критерій пояснює, які можливості для участі і політичної діяльності опозиції існують, а другий – в який спосіб ці можливості можуть практично реалізовуватися. Відповідно до *запропонованих критеріїв і їхнього виміру Р. Даль виокремлює* чотири типи політичних систем.

Закритою гегемонією автор називає систему, у якій немає опозиції і політичної конкуренції або вони близькі до нуля, а ступінь залучення громадян до політичного процесу вкрай низький і не забезпечений жодними інституціональними можливостями. Режим забороняє будь-яку опозицію і робить усе можливе для її повного знищення. Отже, громадяни цілком відчужуються від політики і позбавляються будь-яких механізмів контролю над соціальними, економічними і політичними структурами.

Включаюча гегемонія позначає системи з низьким рівнем конкуренції і великою політичною участю населення.

Конкурентну олігархію утворюють системи з більшим ступенем опозиційності і конкуренції в поєднанні з малою пропорцією участі населення в політичному процесі. Їх характерною рисою є те, що інститути політичної участі використовуються, як правило, лише вузькоелітарними угрупованнями.

Нарешті, *поліархія* є політичною системою, яка характеризується значним ступенем політичної конкуренції й опозиційності, а також великою часткою населення, забезпеченого всією повнотою можливостей участі в політичній діяльності. Фактично поняттю поліархії відповідає те, що звичайно визначається як демократична політична система.

Типологію демократичних політичних систем спробував удосконалити А. Лейпхарт. В основі його типології лежать два критерії: 1) структура суспільства

– однорідна чи плюралістична і 2) поведінка еліт – конфронтаційна чи коаліційна. Відповідно до них він вирізняє чотири типи демократичних політичних систем, репрезентованих відповідними країнами.

Деполітизовані демократії характеризуються однорідною суспільною структурою і стилем співробітництва у взаємодії еліт. Такі системи досить стабільні завдяки тому, що процес прийняття рішень в них не обтяжується ідеологічними, культурними і релігійними протиріччями. Однак наявність в таких політичних демократіях безлічі коаліцій на всіх рівнях суспільства, на думку А. Лейпхарта, стимулює виникнення нових форм протесту й опозиції, орієнтованої на дестабілізацію системи.

Доцентрові демократії, на думку А. Лейпхарта, відповідають англо-американському типу, виокремленому Г. Алмондом. Вони репрезентовані системами з однорідною соціальною структурою й однорідною політичною культурою. Відносна однорідність цінностей на рівні суспільства робить їх стабільними навіть при конфронтаційному типі відносин еліт.

Консоціальні демократичні системи вирізняє фрагментарна соціальна структура і коаліційний тип поведінки еліт. Існуючі в ній сегментовані чи субкультурні розколи в суспільній структурі компенсуються коопераційним характером діяльності політичних еліт. У системах з різними структурами і культурами роль відмінностей досить амбівалентна. З одного боку, вони є джерелом потенційної дестабілізації – аж до розпаду системи. Однак, з іншого боку, можуть допомогти в процесі стабілізації системи за умови, що еліти різних субкультур оберуть довірчий стиль відносин і співробітництво. Водночас еліти, з свого боку, використовують цінності плюралізму, який інтегрує цінності всього суспільства, для зміцнення власного авторитету і, отже, для максимізації ймовірності того, що угода між елітами буде легітимізована населенням.

Відцентрові демократії аналогічні європейському континентальному типу Г. Алмонда. Вони презентовані політичними системами з фрагментарною структурою суспільних цінностей і конфліктною поведінкою політичних еліт. Таке поєднання обумовлює їх уразливість перед небезпекою нестабільності і безладу.

Як альтернативу Ж. Блондель пропонує тривимірну типологію політичних систем, одночасно „картографуючи” політичну систему у кількох координатних осях. У ранньому варіанті своєї теорії в якості таких використовувалися перемінні: 1) участь у прийнятті рішень (масове чи одноосібне), 2) засоби досягнення цілей (ліберальні чи авторитарні) і 3) загальні цілі здійснення політики (радикальні чи консервативні). Багатомірний політичний простір, що виникає, дозволяє ефективно позиціонувати як західні ліберальні демократії, так і країни, що розвиваються, комуністичні системи, а також традиційні суспільства, тонко позначивши їх специфічні риси і надавши місце для аналізу різних перехідних і проміжних форм. Розвиваючи далі свою типологію, Ж. Блондель виокремив три критерії: 1) політична конкуренція (відкрита чи закрита, залежно від легальних можливостей функціонування

опозиції і способів боротьби за владу); 2) структура еліти (монолітна чи диференційована); 3) політична участь населення (яка передбачає або ні широкі форми політичної участі). Виходячи із співвідношення цих перемінних, Ж. Блондель виокремлює шість типів політичних систем: традиційна, егалітарно-авторитарна, авторитарно-бюрократична, авторитарно-неегалітарна, конкуруюча олігархія, ліберальна демократія.

Підбиваючи підсумки, можна зробити висновок, що сучасні типології політичних систем враховують не тільки характер держави, але і спосіб відтворення політичної сфери в цілому. Вони вже давно відійшли від врахування лише формальних конституційних характеристик держави (демократія чи тоталітаризм, президентське чи парламентське правління). Набагато більше уваги приділяється структурі й особливостям політичного процесу. Використання політико-системного підходу у вивченні державного управління дозволило порівняльній політології перебороти традиційну обмеженість досліджень рамками розвинутих країн Європи й Америки і проаналізувати специфічні особливості незахідного політичного процесу. По суті, теоретики політико-системного аналізу розробили методологію, яка дозволяє охоплювати і порівнювати політичні системи будь-якого типу і рівня розвитку.